

Xuraman Bəhmən qızı Hümmətova
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı ş., H.Cavid pr., 117
E-mail: hummatovax@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏNƏNƏLƏRİ TÜRK DİVAN ŞEİRİ KONTEKSTİNDƏ

Məqalədə orta əsrlər Türk divan şeirində Nizami Gəncəvinin adı keçən bəzi şairlərin şeirləri təhlilə cəlb olunub. Həmin dövrdə Nizami "Xəmsə"si təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından da kənar da şöhrət qazandığı diqqətə çəkilir.

Nizami əsərləri bütün dövr sənətkarları üçün bir sınaq, imtahan məktəbi olmuşdur. Özündən sonra yazıb-yaradan şairlər onun əsərlərindən imtahan verməklə həm də müəyyən mənsəb sahibi olub, ad-san qazanırdılar. Belə şairlərdən biri də XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan divan şairi Şeyxi (öl:1431) olmuşdur. Şeyxi hökmdar sarayına vəzir təyin olunmaq üçün məhz Nizaminin "Xəmsə"sindən bir məsnəvini Türk dilinə tərcümə etməklə sarayda mənsəb sahibi ola bilərdi.

XVI əsrdə yaşayıb-yaradan Nicati iki qəzəlidə Nizaminin adını hörmətlə yad edir. Nizamini nəzm yazanların ustadı kimi təqdim edir və özünü də nəzm yazmaqda onun şagirdi olduğunu vurğulayır. Dediklərində yalan olmadığını və onlara da Şeyxini inandırmaq üçün reallıqla mücərrədlik arasında xəyalən onunla dialoq qurur. Sözlərinin doğru olduğuna, Nizaminin şagirdi olmasına onu inandırmağa çalışır.

XVIII əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatının son nümayəndəsi olan Şeyx Qalibin haqqında söz açdığımız qəzəlidə "nəzm məhəlləsi" deyərək Nizami məsnəviləri nəzərdə tutulur. Ordan keçmək istəyən hər bir poeziya əhlindən çox böyük istedad tələb olunur. Onlar qüdrətli söz söyləmək istedadına sahib olmalı, söyləyəcəyi sözlərin hikməti insanları özünə valeh etməlidir. Belə olan halda onlar Nizaminin açdığı "nəzm bağçasının qapısı"ndan keçmək iqtidarına sahib ola bilərlər. Onlar Nizaminin "qapıçısı olduğu nəzm bağçası"na girmək üçün çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əlbəttə, bütün bunlar Nizami sözünün ecəzkar hikmətindən xəbər verir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Türk ədəbiyyatı, Şeyxi, Xəyali, Nicati, Qalib

XII əsr Nizami Gəncəvinin (1141-1209) yalnız cismən bu dünyaya gəldiyi, bir insan olaraq yaşadığı yüzillikdir. Nizaminin ədəbi kimliyi isə özündən neçə-neçə əsrlər sonra günümüze qədər yaşadığı kimi, öz cismani doğuluşundan neçə-neçə əsr qabağa da gedib çıxır. Bu cəhətdən Nizami bütün epoxalar üçün fenomendir. İstər ayrılıqda götürülmüş qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyat tarixini, istər eyni dövrün farsdilli poeziya tarixini, istərsə də Şərq ədəbi düşüncə tarixini Nizamisiz təsəvvür etmək, Nizamidən kənar da izah etmək qeyri-mümkündür. Onun sözünün sehri daim yaşayır, yeni-yeni üfiqlər fəth edərək Azərbaycanın şöhrətini dünyaya yayır.

Şairin "Xəmsə"si özündən sonra yüzlərlə sənətkarın yaradıcılığına ilham mənbəyi olmuş, ona görə də şair bütün dövrlərin Nizamisi olaraq yaşamaqda davam edir. Zamanında övliya kimi tanınan şairin kəlamları müqəddəs sayılmış, insanlar ona iman gətirərək sitayiş etmişlər. Əsərlərində insana sevgi təbliğ edən şairə bu qədər ehtiramın səbəbi məhz insana sevginin təbliğidir. S.Hacının qənaətlərinə görə, Nizami Gəncəvi irsinin başlıca hədəfi uca

Allahı insana tanıtmışdır, qadir Allahı və onun aciz qulunu bir-birinə sevdirməkdir [1, s.12]. Odur ki, şairin əsərləri bu günə qədər öz təsirini itirməmişdir.

XII əsrdən başlayaraq Azərbaycan xalqının böyük söz sənətkarı Nizami Gəncəvini dühası bütün dünyaya yayılmaqdadır. Nizami təkcə Şərq dünyasını deyil, Qərb dünyasını da fəth etmiş bir sənətkar olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, XVII əsrdə yaşayıb-yaradan alman şairi İ.V. Hötenin sirli və müəmmalı olan Şərq məhəbbəti məhz Şərq poeziyasından yaranmışdır. Bu mənada o, Nizaminin qəhrəmanları təmsalında obrazlar yaratmış, şairə ayrıca şeir həsr edərək, “gizli sirlərin açarı onun hikmət xəzinəsində olduğunu” demişdir [2, s. 15].

Müxtəlif dövrlərdə yazıb-yaradan Türk divan şairləri sələf-xələflik ənənəsinə sadıq qalaraq əsərlərində ən ümdə məqamlardan biri kimi bu prinsipi daim qorunub saxlamışlar. Demək olar ki, Türk divan şeirində bu ənənəyə bütün şairlər əməl etmiş, hər bir şair özündən əvvəl yaşayıb-yaradan sələfinin adını məhəbbətlə anmış, ona hörmət əlaməti kimi adını divanında yad etməyi özünə mənəvi borc bilmişdir. Bu yolla inkişaf edən divan şeiri həm özünü, həm də haqqında söz açdığı şairləri yaşatmışdır.

Öz zamanından bir qədər sonra Nizami bütün Şərq dünyasında “Xəmsə”si ilə tanınmağa başladı. Divan şairləri Nizami əsərlərindən təsirlənərək əsərlər yazmış, məsnəvilərini əsərlərinə mövzu qaynağı etmiş, onun qəhrəmanlarını əsərlərində yaşatmışlar. Odur ki, divan bağlayan şairlər Nizami əsərlərinə müraciət etməklə yanaşı, onun adını da şeirlərində vəsf etmiş, şəninə sözlər qoşmuşlar. Nizaminin Türk dünyasında bu qədər sevilməsinin səbəblərindən biri əsərlərinin ruhunun Türk mayasından yoğrulması, bütün əsərlərində şairin türklük əqidəsinə sadıq qalması olmuşdur. Belə ki, “Nizami türkcə düşünüb farsca yazmışdır. Məhz bunun üçündür ki, Nizami və Şirvanlı Xaqaninin əsərlərini oxuyan fars münəvvərləri “buye tork miyayəd “yəni “türk qoxusu gəlir” demişlər. Bu türk qoxusu türk xalqlarının şairlərinə xüsusi təsir bağışlamış, Nizami əsərlərinə olan sevgini daha da dərinləşdirmişdir” [3, s. 6]

Orta əsr poeziyasında “Xəmsə” yazmaq bir adət, bir imtahan, bir sınaq meydanı idi. Özünə güvənən, sənət dünyasında ad-san qazanmaq istəyən şairlər “Xəmsə” yazmaqla sınağa çəkilirdi. Türk dünyasında çoxlu sayda “Xəmsə”lər yarandı, bunların hamısından Nizaminin dühasının ətri gəlsə də, onun məqamına yüksələn az oldu. Bu şairlər Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları olmaqla fəxr etmiş, bunu özlərinə şərəf saymışlar.

XVI əsrin divan şairi kimi tanınan Cəlili göstərir ki, bütün Şərq aləmində ustad şairlər Nizaminin “Beş xəzinəsinə” müraciət etmiş, o da özümü Türk dünyasında bu mövzuda ədəbiyyatda qafiyəli nəslə əsər yaratmaqda əvvəlincilərdən saymışdır:

İqlimi əcəmdə hər bir ustad
Çün eylədi pənci gəncə bünyad
Bu Rumda həm mən olam əvvəl
Üslubi əcəm edəm müsəccəl [3, s. 81].

Nizami əsərləri bütün dövr sənətkarları üçün bir sınaq, imtahan məktəbi olmuşdur. Özündən sonra yazıb-yaradan şairlər onun əsərlərindən imtahan verməklə həm də müəyyən mənsəb sahibi olub, ad-san qazanırdılar. Belə şairlərdən biri də XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan divan şairi Şeyxi (öl:1431) olmuşdur. İxtisasca göz həkim olan Şeyxi gözəl şeirlər yazıb, divan bağlamışdır. O, dövrünün tanınmış şəxslərindən II Yaqubun həm həkimi, həm də dostu olmuşdur. Onların şeir-sənət haqqındakı söhbətləri həmişə üst-üstə düşdüyündən maraqlı həmsöhbət olmaları da məlumdur.

Osmanlı taxtına sahib olan II Murad özünə Şeyxini vəzir təyin etmək istəyir. Amma hökmdarın bu fikri saray əyyanlarının heç də xoşuna gəlmir. Odur ki, Şeyxini hökmdarın

gözündən salmaq istəyənlər, onu gözü götürməyən saray əhli hökmdara şərt olaraq məsləhət görürlər ki, Şeyxi Nizaminin “Xəmsə”sindən bir məsnəvini tərcümə etsin. Əgər bu imtahandan çıxarsa, o hökmdar sarayında vəzir ola bilər. Nizami kimi böyük bir ustadın yaradıcılığına baş vurmaq, onun əsərinə nəzirə yazmaq, ya tərcümə etmək Şeyxi üçün çətin bir sınaq idi. Bir müddətdən sonra Şeyxi “Xosrov və Şirin”i tərcümə etməyə başlayır, Sehi beyin dediyi kimi bu “esere Türk kültüründən bazı eklemeler yaptı; bu güzele Türk elbisesi dikti”[4]. “Xosrov və Şirin” əsəri Şeyxinin yaradıcılığında önəmli yer tutur. Nizaminin eyni adlı əsərinin tərcüməsi ilə əsəri yazmağa başlayan şair sonradan mövzuya başqa əhvalatlar əlavə etməklə tamam başqa məzmununda əsər ortaya qoyur.

Şeyxi əsərin min beytini tərcümə etdikdən sonra onu II Murada təqdim edir. Hökmdar ona hədiyyələrlə təltif edir və Gərmiyana dönən Şeyxi yolda quldurlar tərəfindən təqiblərə məruz qalır.

Türk divan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Xəyali (1500-1557) olmuşdur. Bir müddət Sultan Süleyman Qanununi sarayında yaşamış, hökmdarın rəğbətini qazanmışdır. Aşiq Cəlbi onun haqqında demişdir: “Padişahın avucundan yemini yiyen ve onun kolunda gezen bir şahine benziyordu”, [5, s.10]. Xəyali bir müddət sarayda yaşayandan sonra oradakı haqsızlıqları görüb saraydan uzaqlaşmışdır. Saraydan ayrılandan sonra iyirmi il Ədirnədə yaşayıb və 1557-ci ildə orada vəfat etmişdir.

Xəyali hökmdar sarayında yaşasa da, ründənə həyat keçirmiş, təmtərağı sevməmiş, sadə bir ömür yaşamışdır. Onun bizə divanı gəlib çatmışdır. Şair divanında Nizaminin adını iki qəzəldə çəkmiş, ona rəğbətini bildirmişdir.

I. Çeşmi pür-i humunda ebrunun xəyali bigüman,
Mah-ı nevdür kim şəfəq içində olmuşdur ayan.

Öliceq qanlı yaşumdan çihre-i zerdüm heniim,
Bitüre hak-i mezarum üzre mir-i aşikan.

Serv-ü gil şanma görünen haddü kaddün yadına,
Sinesine dag uruh çekdi elifler hustan.

Yazmaq için bame-i tırühle möhnet namesin,
Sürh ile zahmum devalı pirdür, ey qaşı keman.

Ravı iltürse Karamana Xayali şerüni.
Bula nazm-i rühba hşundan Nizami taze can [5, s. 302].

II. Ey könül, Məcnuni sərgardanə bəzətdüm səni,
Təkyei sinəmdə bir heyranə bənzətdüm səni.

Gördüm ətrafını tutmuşsun ey şəfəq,
Zahmi aşikdan tökülmüş qana bənzətdüm səni.

Nuru hüsnünlə cahanı ey günəş tütüdü tamam,
Şəms-I devlət saye-i Rəhmana bənzətdim səni.

Ərşə erişsün kulahun guşəsi şimdengeru,
Xosrovi Qazi Süleyman Xana bənzətdim səni

Münakisdür surəti əhvali aləm camuna,
Xosrovi İskəndəri dövrana bənzətdüm səni.

Oldugumçün mənn Nizami kimi bir sahib süxən,
Şah Togrul min Qızıl Arslana bənzətdüm səni,

Kəbə haqqı payən olmuşdur fesahət minbəri,
Ben Xəyalı Həzrəti Həsənə bənzətdüm səni [5, s.418].

Divanında Nizaminin adını hörmətlə çəkən XVI əsr divan şairi Nicati (ö: 1500) olmuşdur. Nicati divan şeir ənənəsini folklor üslubuna yaxınlaşdırmış, hər misrası zərbül-məsəl kimi dillərdə əzbər olmuşdur. Şeirlərini xalq dilində söyləməklə divan şeirinə yeni bir tərz gətirən Nicati “Rum şairlərini padişahı” təxəllüsünü qazanmışdır. Onun məna dolu şeirlərində xalq dilinin özünəməxsus oynaq və asan anlamı XVI əsr divan şeirinə yeni dəyər qazandırmışdır. Şair Şeyxiyə xitabən yazdığı bir qəzəldə özünü Nizaminin müridi, şagirdi adlandırmışdır. Bu da Nizaminin adının həmin dövrdə Türk şairləri arasında nüfuz qazandığını, ona hörmət və ehtiramın böyük olduğunu bir daha təsdiq edir.

Göz yaşı sanma mənim seyli rəvanım Şeyxi,
Ləbini yad edəcək qaynadı qanım Şeyxi.

Ölürüm mehri cəmalına hevadar oluram,
Şuna dək kim qala bir zərrə nişanım Şeyxi.

Mən qocaldım gəmi eşqinlə igidkil bumudur,
Hələ ey pir olası tazə cəvanım Şeyxi.

Nem ola dərsən olayın öləyim diriləyim,
Edəyim sənə fəda canü cəhanım Şeyxi.

Ölüm sənsiz olacaq sınıdım kəndözümü,
Gəl fəraq eyləmə qıyma mənə canım Şeyxi.

Der isəm nəzmi Nicatiyi Nizamiyə mürid
Umaram bulmaya sözümdə yalanım, Şeyxi. [6, s.432]

Qəzəl XV əsr şairi Şeyxiyə xitabən yazılsa da, Nicati məqtə beytdə Nizaminin adını hörmətlə çəkir, Nizamini nəzm yazanların ustadı kimi təqdim edir və özünü də nəzm yazmaqda onun şagirdi olduğunu vurğulayır. Dediklərində yalan olmadığını və onlara da Şeyxini inandırmaq üçün reallıqla mücərrətlilik arasında xəyalən onunla dialoq qurur. Sözlərini doğru olduğuna, Nizaminin şagirdi olmasına onu inandırmağa çalışır. Nizaminin adı keçən ikinci qəzəldə şair deyir:

Mən Nicatiyəm cahanda adım oldu dastan,
Şeir demək öyrədəyim indi şairlərə.

Ol cəhətdən kim Nicatiyə Atayidir kamal,
Nəzm içində mahir olmuşdur Nizamilər kimi.

Bildim Nicati şeirinə şöhrət verən nədir,
Rengin xayal ilə şivə ilə xud ədasıdır [6, s.27].

Özünü öyən şair cahanda adının məşhur olmasını, ətrafında olan şairlərə şeir yazmağı öyrətdiyini deyərək öyünür. O, dərin ağıl sahibi olmaqda Nəvizadə Atayıya oxşadığını, nəzm yazmaqda Nizamiyə bənzəməsindən söz açır. Şeirinə gözəllik verən, ona şöhrət gətirən onların canlı xalq dilinə yaxınlığı, danışq dilində obazlılığın, xalqdan gələn deyimlərin şeirdə poetik bicimdə təqdim etməsi oldu. Nicati sənətinin qüdrəti məhz bunda idi.

XVIII əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatının son nümayəndəsi Şeyx Qalib (1757-1799) olmuşdur. Şeyx Qalib divanında adı məhəbbətlə çəkilən azərbaycanlı şairlərdən biri də Nizami Gəncəvidir. Məlumdur ki, orta əsrlərdə Nizami “Xəmsə”nin sorağı bütün türk dünyasına yayılmışdır. Əsrlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, Nizami bu əsərlərlə Azərbaycanın şöhrətini dünyaya yaymışdır. Təbii ki, türk dünyasına məlum olan Nizami “Xəmsə”sindən Qalibin də məlumatı var idi. Əgər belə olmasaydı, şair özünün etirafını əsərində qeyd etməzdi. Qalib “Hüsn və Eşq” əsərinin əvvəlində bəhs edəcəyi eşq hekayəsini ondan əvvəl bu mövzuda Azərbaycan şairi Nizam Gəncəvi üslubunda yazdığını məsnəvisində belə qeyd edir:

Bulmaqla bu iki xoşca təbir,
Ərlikmidir izdivaca təsvir.

Dersən ki, Nizami giryamı,
Etmiş o dahi bu iltizami.

Ol tərzü Əcəmdir, olmaz icab,
Rindanı Əcəm gözətməz abad [7, s. 79].

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisindən gətirilən nümunədən görürük ki, şair məhəbbət mövzusunda nəql etmək istədiyi əhvalatı özünün etiraf etdiyi kimi ondan daha əvvəl “əgər böyük Nizami Gəncəvi bu işi belə yapmış”dır, deyirsə, özünün də məhəbbət mövzusunda yazdığı məsnəvisini bu yolla davam etdirəcəyini bildirir. Nizami Gəncəvinin açdığı cığırla getməyi qarşısına məqsəd qoyan şair sonda bu hikmət xəzinəsindən hünərlə keçə bilmişdir. Məsnəvinin başqa bir yerində yenə də Nizami Gəncəvinin adını məhəbbətlə çəkən Qalib deyir:

Tərzi - sələfə təqəddüm etdim
Bir başqa lüğət təkəllüm etdim

Mən olamadım o güruha pərvər
Oymuş belə Gəncəviyə Xosrov [8, s. 11].

Biz Qalib divanının müxtəlif yerlərində Nizami Gəncəvinin adını hörmətlə yad etdiyini görürük. Bu da Azərbaycan şairinə olan hörmətin, ehtiramın böyüklüyündən xəbər verir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Nizami istedadı, onun yaradıcılıq qüdrəti təkcə Azərbaycan hüdudları ilə məhdudlaşmayıb, dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır.

Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin başqa bir yerində yenə də Nizaminin adını məhəbbətlə çəkərək, onun qəhrəmanı olan Xosrovun Firdovsinin əsərindən bəlli olduğunu söyləyərək deyir:

Bulmuş süxəni bülənd namı,
Firdovsiyi Xosrovü Nizami.

Ayni Nəvaidə Füzuli,
Bulmuş süxənə rəhi vusulü.

İstanbulumuzda Nəvizadə,
Etmiş tək pyu veli piyadə.
Olsunmu Nizamiyə həmahəng,
Qurana uyarmı nəğməyi cəng. [8 s.176].

Nümunə kimi verdiyimiz bu beytlərdə şair Firdovsinin qəhrəmanı olan Xosrovun Nizaminin məşhur söz sənətində öz yerini tapdığını deyir. Sonra şair Nəvai və Füzulinin də onun yolu ilə getdiyini dilə gətirir. Məsnəvinin sonrakı beytində istanbullu Nəvizadənin adının çəkən şair onun Nizaminin yolu ilə getmək istədiyini, fəqət onun kimi bu yolda şöhrət qazana bilmədiyini də oxuculara çatdırır.

Nəvizadə Ətəyi dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Onu “Həftəxül əzhar” əsəri Nizaminin “Məxsənül əsrar” əsərinə cavab olaraq yazılmışdır. Əsərdə dövrün ictimai problemlərindən söz açan şair şahları ədalətə çağırmış, haqsızlığı tənqid etmişdir. Amma bütün bunlara baxmayaraq, Qalib onun Nizami kimi şöhrət qazana bilmədiyini poetik bir dillə oxuculara çatdırır. Şair sonra şeirinə davam edərək, “bütün bunlar Nizami ilə eyni qiymətdə, eyni çəkiddə ola bilərlərmi? Necə ki, cəngin nəğməsi də, səsi də Quranla bir tutulmadığı kimi”. Şeyx Qalib Nizami sözünün qüdrətinin böyüklüyünü Qurani-Kərimlə müqayisə edir. Quranın qüdrəti aləmlərə yayılıb səs saldığı kimi, Nizami sözünün də qüdrəti aləmə yayılaraq insanları özünə valeh etmişdir, deyir.

Şeyx Qalib mövləvi şeyxlərindən olan Sakib Dədəyə həsr etdiyi qəzəllərinin birində Nizaminin adını çəkir. Qalib hörmətlə söz açdığı Sakib Dədənin güclü kəramət sahibi olduğunu və özünün də yaradıcılığında ondan bəhrələnməsi məlumdur.

Şeyx Sakib Mustafa həzrətləri ol piri pak,
Rahi Mevlanada Şəmsi zatın olmuş pertevi.

Həzrəti sultan Ergun dərğahın abad edib,
Eylədi çil saldan əfsun dərəsi Məsnəvi.

Zetl edib Eflakiyi sahib mənəkib töhfəsin
Qıldı ərvahi sələfdən neçə nəqli mənəvi.

Eylədi guya ki təshihə kavanını tarik
Qissə zamanında olub ədəbi fəkri muhtəvi

Fazlü irfanu kəmalati ayan endər ayan
Kavla burhan nisbəti kəşfə kəraməti kavi

Bağ inşasında bərgi huşku məğzi Nərgizi,
Mahzəni nəzmində bir dərbanı tabı Gəncəvi .

Menbai əsrari Mövlanadır ol zati güzin,
Hak bu kim əslafın olmuşdu tamamen peyrəvi.

Matəmin guş eyləyib Qalib guruhi aşıkan,
Dedilər tarixi fevtin hayi xatmi mövləvi [9, s. 212].

“Xəmsə” yazmaq ənənəsi Türk ədəbiyyatında həm nəzm, həm də nəsr yolu ilə davam etmişdir. Bəzi şairlər qələmlərini nəsrlə sınaaraq “Xəmsə” yaratmağa nail olmuşdular. Bunlardan biri də qəzəldə adı keçən Nərgisidur (ö. 1635). Başqa şairlərdən fərqli olaraq, Nərgisinin yazdığı “Xəmsə” beş hissədən ibarət olmasına baxmayaraq, hissələr vahid bir süjet və ideya ətrafında birləşirdilər. Qalib Sakib Dədəyə həsr etdiyi qəzəldə deyir ki, onun ağıl və kamalının saldıği bağın yanında Nərgisinin beyni quru bir yarpağa bənzəyir.

Əbdürrəhman Cami “Nəfəhat” əsərində Nizami haqqında yazır: “Zahiri elmlərdə və rəsmi istilahlarda nəsibi vardı. Amma hamısından imtina etmiş və üzünü Cənabi Haqqa çevirmişdi; bu məsnəvilər şəkli baxımından bir əfsanə kimi görünürsə də, əslində, həqiqətlərin kəşfinə və mərifətlərin bəyanına vəsilədir” [10, s.60].

“Ə.Cami “məsnəvilərin şəkli” dedikdə fəlsəfi və bədii olmaqla iki cəhətdən poemaların zahiri-formal tərəflərini nəzərdə tuturdu. O, Nizami əsərlərinin əfsanəyə bənzəməsini fəlsəfi baxımdan - zahiri, poetika baxımından isə - formal hesab edir. Burada əsas olan Ə.Caminin məsnəviləri zahiri-formal cəhətdən əfsanələrə bənzətməsidir. O, “əfsanə” dedikdə təkcə şifahi xalq ədəbiyyatından məlum olan epik növün əfsanə janrını nəzərdə tutmurdu. Caminin yanaşmasında “əfsanə” folkloradakı əfsanələri də öz içinə almaqla, ümumən, bədii yaradıcılığı, bədii uydurma qabiliyyətini, bədii təxəyyülü, sənətkarın bədii gerçəkliyi yaratma istedadını nəzərdə tutur. Özgə sözlə, Cami Nizami yaradıcılığına gerçəklik və bədiiilik kontekstində yanaşaraq belə hesab etmişdir ki, bədiiilik sənətkarın yaradıcılığında batində qalanı (daxili olanı -məzmunu) qapayan zahiri-formal örtük kimidir. Yəni Nizami zahirən bədii əsər, Caminin təbiri ilə - əfsanə yaratsa da, bunlar əsl mahiyyətinə görə bədii əsər yox, gerçəkliyin özüdür.

Caminin “gerçəklik-bədiiilik” modelində gerçəklik “həqiqət” anlayışının təzahürüdür. Ə.Caminin yanaşmasında, eləcə də bütün dini - təsəvvüfi düşüncədə Həqiqət - Allahdır. Yəni yalnız Allah həqiqi varlıqdır, bütün qalan varlıqlar - gerçək olanlar Allahın həqiqətinin yer üzündəki təzahürüdür. Bu cəhətdən Caminin yanaşmasında “Bu məsnəvilər həqiqətlərin kəşfinə vəsilədir” tezi “Xəmsə”nin ideya-məzmun baxımından dini-ilahi həqiqətlərin ifadəsi olduğuna işarədir” [11, s. 8].

Yazılı ədəbiyyatda xalq yaradıcılığından alınan sevgi macərələrini Nizami Gəncəvidən əvvəl heç bir şair nəzmə çəkməmişdir. Buna görə də Şeyx Qalib nəzm məhəlləsi deyərək bunu nəzərdə tutur. Əlbəttə, bu nəzm məhəlləsinə keçmək istəyən hər bir poeziya əhlindən çox böyük istedad tələb olunur. Onlar qüdrətli söz söyləmək istedadına sahib olmalı, söyləyəcəyi sözlərin hikməti insanları özünə valeh etməlidir. Belə olan halda onlar Nizaminin açdığı nəzm bağçasının qapısından keçmək iqtidarına sahib ola bilərlər. Onlar Nizaminin qapıçısı olduğu nəzm bağçasına girmək üçün çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əlbəttə, bütün bunlar Nizami sözünün eczakkar hikmətindən xəbər verir. Hər bir hünər əhli Nizami elminin, şeirinin sirrinə bələd ola bilməzdi, odur ki, Qalib şairin bu istedadından xəbərdar olmuş, özünü onun hünər bağçasının “meyvələrindən” hesab etmişdir. Buna görə də Qalib Nizami yaradıcılığını dərinləndirən bilmiş, onun hikmət xəzinəsinin qapısından keçməyə özündə güc tapmışdır. Qalibin yazdığı ölməz “Hüsn və Eşq” əsəri Nizami sirrinə dərinləndirən bələd olduğunu bir daha təsdiq etdi. Özünü Nizami şagirdlərindən sayan Qalib şeir dünyasında Nizami kimi ad qazandı.

Nəticə: Nizami sözünün eczakkarlığı zaman-zaman maraqlı doğurmuş, sözünün poetik məziyyətləri daima araşdırma mənbəyi olmuşdur. Divan şairləri Nizaminin yaradıcılığında məzmun və forma yeniliklərini öyrənmiş, təbliğ və tərənnüm etmişlər. Bu yolla onlar Nizami ədəbi məktəbinin davamçıları kimi öz adlarını da əbədiləşdirmişlər. Nizami “Xəmsə”si Türk dünyasında özündən sonra yüzlərlə davamçısını yetirdi, amma bunla bərabər divan bağlayan şairlər də Nizami adını hörmətlə yad edirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd (s.a.s.). 1-ci kitab. Bakı: Nafta-Press, 2006, 537 s.
2. Nərman Seyidəliyev. Nizami Gəncəvi Höte yaradıcılığında. Nizami Gəncəvi-870. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm və təhsil. 2012. səh. 11-18.
3. Nüşabə Araslı. Nizami və Türk ədəbiyyatı. Bakı: Elm. 1980. 205 s.
4. <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eeyh%C3%AE>
5. Hayali Bey Divanı. Ali Nihat Tarlan. İstanbul. Bühraneddin Erenler Matbaası. 1945. 450 s.
6. Necati Bey Divanı. Hazırlayan: Dr. Ali Nihat Tarlan. Akçağ Yayınları: Ankara. 1992. 440 s
7. Şeyh Qalip. Hüsni Aşk. Hazırlayanlar: Orhan Okay-Hüseyn Ayan. Dergah Yayınları. 3 baskı, İstanbul 2005. 464 s
8. Şeyh Qalip. Hüsni Aşk. Hazırlayan: Muhammet Nur Doğan. Yelkenli yayınları. İstanbul. 2008. 496 s
9. Şeyh Qalib Divanı. Hazırlayan: Naci Okucu. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara 2011. 640 s.
10. Seyid Yəhya Əş-Şirvani əl-Baküvi. Səfa əl Əsrar (Sufiliyin sirləri) / Nəşrə hazırlayan M. Rıhtım. Bakı: Elm, 2010, 407 s.
11. Xuraman Hümətova. Nizami Gəncəvi və ezoterizm. Bakı: Elm və təhsil. 2020, 138 s.

УДК 82-1. 512. 162

Х.Б.Гумматова
Институт литературы НАНА имени Низами
Доктор философии в филологии

ТРАДИЦИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В КОНТЕКСТЕ ТУРЕЦКОЙ ДИВАННОЙ
ПОЭЗИИ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Низами Гянджеви, турецкая литература, шейхи, Хаяли, Ниджати, Галиб

В статье анализируются стихи некоторых поэтов, упоминающих имя Низами Гянджеви в средневековой турецкой диванной поэзии. Отмечается, что в этот период «Хамса» Низами приобрела известность не только в Азербайджане, но и за его пределами.

Работы Низами были испытанием, экзаменационной школой для художников всех времен. Поэты, писавшие и творившие после него, тоже имели определенное положение и получали известность, сдавая экзамены по его произведениям. Одним из таких поэтов был Шейхи (умер в 1431 г.), диванный поэт, живший и творивший в конце XIV - начале XV вв. Для того, чтобы быть назначенным визирем во дворец правителя, только переведя маснави из «Хамсы» Низами на турецкий язык, он смог бы достичь этого высокого положения.

Ниджати, живший и творивший в XVI веке, уважительно упоминает имя Низами в двух газелях. Он представляет Низами как мастера назм-писателей и подчеркивает, что он также является его учеником в написании назм. Чтобы убедить Шейхи в том, что сказанное им не ложь, он создает диалог между реальностью и абстракцией. Он пытается убедить его в том, что его слова верны и что он последователь Низами.

В упомянутой газели шейха Галиба, последнего представителя турецкой суфийской литературы XVIII века, когда он говорит о «назм махалласи», то подразумевает маснави Низами. От каждого поэта, который хочет туда попасть, требуется большой талант. У них должен быть талант воспроизведения сильных слов, а мудрость этих слов должна очаровывать людей. В таком случае они могут иметь возможность пройти через «ворота поэтического сада», открытые Низами. Им трудно попасть в «поэтический сад» Низами, где он является «привратником этого сада». Конечно, все это указывает на удивительную мудрость слов Низами.

UDC 82-1. 512. 162

K.B.Hummatova
ANAS Institute of Literature named after Nizami
Doctor of Philosophy in Philology

TRADITIONS OF NIZAMI GANJAVI IN THE CONTEXT OF TURKISH DIVAN
POETRY
SUMMARY

Key words: Nizami Ganjavi, Turkish literature, Sheikh, Hayali, Nijati, Ghalib

In the article, the poems of some poets mentioned the name of Nizami Ganjavi in medieval Turkish divan poetry are included in the analysis. In that period, it is noted that Nizami's "Khamsa" gained fame not only in Azerbaijan, but also beyond its borders.

Nizami's works have been a test, an examination school for artists of all times. The poets who wrote and created after him also had a certain position and gained fame by taking exams from his works. One of such poets was Sheikhi (died 1431), a divan poet who lived and created at the end of the 14th century and the beginning of the 15th century. In order to be appointed vizier to the palace of the ruler, he could have a great position in the palace by translating a masnavi from Nizami's "Khamsa" into Turkish only.

Nijati, who lived and created in the 16th century, respectfully mentions the name of Nizami in two ghazals. He presents Nizami as a master of nazm writers and emphasizes that he is also his student in writing nazm. In order to convince the Sheikhi that what he said is not a lie, he creates a dialogue between reality and abstraction. He tries to convince him that his words are true and that he is Nizami's follower.

In the mentioned ghazal of Sheikh Ghalib, the last representative of 18th century Turkish Sufi literature, Nizami's masnavis are meant when he says "nazm mahallasi". A great talent is required from every poet who wants to pass there. They should have the talent to speak powerful words, and the wisdom of the words they will say should captivate people. In such a case, they may have the ability to pass through the "gate of poetry garden" opened by Nizami. They face difficulties to enter Nizami's "poetry garden where he is the gatekeeper". Of course, all this indicates the wonderful wisdom of Nizami's words.

Daxil oldu: 30.10.2023-cü il